

[itobiad], 2022, 11 (3): 1671-1689

<p>Evde Ölmek Güzeldir: 'Evcilleştirilmiş Ölüm' ve Ölüm Eğitimi Pratiği Olarak Ölüm Döşegi</p> <p>It's Good to Die at Home: The Deathbed as 'Tamed Death' and a Death Education Practice</p> <p>Video Link: https://youtu.be/cDt11aQkIHs</p>	
<p>Yunus BUCUKA</p> <p>Dr. Öğr. Üye., B.Ü. Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Hizmet Bölümü</p> <p>Asst.Prof., B. University Faculty of Arts and Sciences Department of Social Work</p> <p>ybucuka@bingol.edu.tr</p> <p>ORCID: 0000-0003-3001-2646</p>	

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type	: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received	: 18.05.2022
Kabul Tarihi / Accepted	: 24.09.2022
Yayın Tarihi / Published	: 25.09.2022
Yayın Sezonu	: Temmuz-Ağustos-Eylül
Pub Date Season	: July-August-September

Atıf/Cite as: Bucuka, Y. (2022). Evde Ölmek Güzeldir: "Evcilleştirilmiş Ölüm" ve Ölüm Eğitimi Pratiği Olarak Ölüm Döşegi . İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi , 11 (3) , 1671-1689 . doi: 10.15869/itobiad.1118103

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by iTenticate.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Yunus BUCUKA)

Copyright © Published by Mustafa Süleyman ÖZCAN.

Evde Ölmek Güzeldir: 'Evcilleştirilmiş Ölüm' ve Ölüm Eğitimi Pratiği Olarak Ölüm Döşegi

Öz

Ölüm döşegi, farklı rolde ve statüde olan kişilerin dâhil olduğu bir toplumsal süreçtir. Bu sürece; aile bireyleri, akrabalar, ziyarette bulunanlar, din görevlileri gibi birçok kişi aktif bir şekilde dâhildir. Zira bu süreç birçok toplumsal değerin ve dinsel faaliyetin ortaya çıktığı bir toplumsal alan da üretmektedir.

Modern öncesi toplumlarda ölüm, hayatın doğal bir parçası olarak kabul edilmekte iken modern toplumda ise ölüme meydan okunmakta ve hayattan uzaklaştırılmaktadır. Hastaneler, şifa bulunulan yerler değil ölümlle mücadele edilen merkezler haline gelmektedir. Modern toplumda ölüm inkâr edilmekte, tabu olarak değerlendirilmekte ve tbbileştirilmektedir. Dolayısıyla ölüm teknik bir olgu olarak değerlendirilmektedir.

Her insan kendi ölümünün iyi bir şekilde gerçekleşmesini istemektedir. İyi bir ölüm; huzur içinde, uzun bir hayat ardından, borçların ödendiği ve yükümlülüklerin yerine getirildiği, tartışmaların ve anlaşmazlıkların çözüldüğü, manevi ve ruhsal bakımdan güçlü bir atmosferde, kişinin sevdiklerinin yanında, kendi yatağında gerçekleşen ölümdür.

Bu araştırma nitel bir çalışmadır. Bingöl ilinde, kırsal alanda görev yapmış ya da yapmakta olan on beş din görevlisinin (imam-hatip) ölüm döşegi sürecine dair gözlemlerinden ve deneyimlerinden hareketle, ölüm döşegi sürecini anlamak amacıyla yürütülmüştür. Araştırma sonucunda; evde kendi yatağında ölmenin iyi bir ölüm olduğu, ölüm döşeginde vefatı beklenen kişilerin huzurlu bir şekilde ölmek istedikleri, bu nedenle ölmeden önce geride kalanlara çözülmemiş sorunlar bırakmamak için birçok kişi ile helalleşmek istedikleri belirlenmiştir. Araştırma alanında birçok insanın ölmek ve yakınlarıyla bir arada gömülmek için gurbetten kendi memleketlerine dönmek istedikleri, ölüm döşeginde olanlara yapılan ziyaretlerin aileler için sosyal destek anlamı ve ölüm döşeginde olan için ise yaşadığı hayatın kıymet gördüğü anlamı taşıdığı tespit edilmiştir. Ayrıca, ölüm döşegi sürecinin deneyimini yaşayanlar için bu durumun enformel bir eğitim niteliğine sahip olduğu ileri sürülebilir.

Anahtar Kelimeler: Ölüm, Evcilleştirilmiş Ölüm, Ölüm Döşegi, Ölümün İnkârı, Ölüm Eğitimi.

It's Good to Die at Home: The Deathbed as 'Tamed Death' and a Death Education Practice

Abstract

This is a social process in which people with different roles and status are involved. In this process, many people such as family members, relatives, visitors, religious officials are actively involved. Because this process produces a social space where many social values and religious activities emerge.

In pre-modern societies, death was accepted as a natural part of life, whereas in modern society, death was challenged and removed from life. Hospitals became a center of

struggle against death, away from being a place of healing. Now people go to the hospital not to be healed, but to die. In modern society, death is denied, considered taboo and medicalized. Therefore, death is considered as a technical phenomenon.

Death is a process that strengthens collective bonds within the framework of many social practices. Everyone wants their death to come true good way. A good death is to die in peace. A good death is to die in one's own bed with loved ones, after a long life, in a spiritually strong atmosphere where debts and obligations are fulfilled, arguments and disputes are resolved.

The study is a qualitative research. This study was conducted to understand the deathbed process based on the observations and experiences of fifteen religious officials working in rural areas in Bingöl province. As a result of the research; it is a good death to die at home in their own bed, people who are expected to die on their deathbed want to die peacefully, therefore they want to say goodbye to many people in order not to leave unresolved problems to those who are left behind before they die, many people want to return to their hometowns to die and be buried together with their relatives. It has been determined that the visits made mean that social support and the life lived are valued, and that the death process has an informal education quality for those who witnessed the experience.

Keywords: Death, Tamed Death, Deathbed, Denial of Death, Death Education.

Giriş

"Hayat, ölümden alınmış kısa vadeli bir borçtur"

A. Schopenhauer

Ölüm saf bir soru işaretidir. Bizim deneyimleyemediğimiz bir olaydır, yaşadığımız bir başkasının ölümüdür. Ölen kişinin yüz ifadesi yok olur, ne yaşadığı bilinmez. Ölüm muammadır, muğlaklıktır, muktedir olamamaktır. Adresi olmayan, varış yeri meçhul, geri dönüşsüz bir yola çıkıştır (Levinas, 2021: 20). Ölüm, aklın gücüne meydan okur. Akıl seçim için rehber olmaktır, ancak ölüm bir seçenek meselesi değildir, akla olan güveni zedeler. Akıl ölüm karşısında kendini aklayamaz. Ancak durumu örtbas edebilir (Bauman, 2000: 28). Ölüm dünyevî hayatın nihayete ermesidir, Rabbe dönüş, öze bağlantıdır. Ölümü bedeninin ilâhî özü olarak kabul eden İslâm filozofları, ölümü bu özün, dünyada yapılanların muhasebesi olarak telakki ederler. Bu bağlamda ölümden sonraki hayat, bir hasat zamanıdır. Ontolojik bakımdan ölüm öznenin kendisinde yaşadığı bir değişimdir. Epistemolojik bakımdan ölüm ise öznenin kendisine dair idrakin doruk noktasıdır. Bu noktada ölüm, gafletten bilince erişmedir (Yiğit, 2020: 737).

Birçok dinde ölüme ilişkin farklı inanışlar mevcuttur. Örneğin Budist inancına göre ölüm yoktur; ruhun bir bedenden başka bir hayat suretine geçmesi, eskimiş giysilerin değiştirilmesidir. Dolayısıyla ölüm, sonsuz zincirdeki kısa bir süreç olan hayattan daha önemlidir (Güç ve Sharafullina, 2016: 72-73). Hıristiyanlıkta ise ölüm, insanın işlediği asli günahın bir sonucu olarak kabul edilir. Tanrı bu günahı, İsa'yı yeryüzüne gönderip çarmıhta kurban ederek inananların üstünden almıştır. Dolayısıyla ölüm, İsa'ya inananlar için bir son değil, sonsuz mutluluk için bir başlangıçtır. İsa'nın çarmıhtan sonraki dirilişi, ölümden sonraki hayatın varlığının temel kanıtıdır. İnananların ölüme hazırlanmasına

dair bazı uygulamalar hastanelerde din hizmetlerinin yaygınlaşmasına neden olmuştur. Bu durum bilhassa Orta Çağ'da Katolik Kilisesi'nin son yağlama ayini biçiminde bir geleneğe dönüşmüştür. Protestanlarda bu dünyadan ayrılmayı kolaylaştırmak nedeniyle hastanelerde ve bakım evlerinde din hizmetlerinin gittikçe arttığı da görülmektedir (Kızılabdullah, 2019: 132).

Aries (1976)'e göre, modern öncesi dönemde insanlar; ölümü bir teslimiyet ile mistik güvenin tam ortasında, ne korku ne de umutsuzlukla ve bir aşinalık duygusuyla karşılamaktadır. Ölüm süreci, insan kişiliği yok etmeyen halka açık ritüellere göre belirlenmektedir. Modern dönemde ritüellerin görünürdeki sürekliliğine rağmen ölüme meydan okunmakta ve gizlice tanıdık dünyadan uzaklaştırılmaktadır. Ölümün hem tanıdık hem de yakın olduğu, bir korku ya da huşu uyandırmayan eski tutum, ölümün adını anmaya cesaret edemeyeceğimiz kadar korkunç olduğu tutumuyla belirgin bir tezatlık oluşturmaktadır. İşte bu yüzden Aries evde ölüme "evcilleştirilmiş ölüm" adını vermektedir. Dolayısıyla ölümün bir zamanlar vahşi olduğunu değil; tam aksine bugün vahşileştiğini belirlemektedir. Kişi artık evde, ailesinin bağrında değil, hastanede yalnız ölmektedir. Daha önceleri hastane; insanların şifa bulduğu, yoksullar, hacılar için bir sığınak görevi görmekteyken, sonrasında ölümlü mücadele edilen bir tıp merkezi olmuştur. Kişi artık hastaneye iyileşmek için değil, ölmek için gitmektedir. Ölüm, artık sağlık ekibinin kararıyla bakımın kesilmesiyle gerçekleşen teknik bir olgu olarak değerlendirilmektedir.

Buna karşın modern öncesi toplumlarda savaşlar, hastalıklar, salgınlar, kıtlık gibi nedenlerle insan ömrü kısalmıştır. Dolayısıyla her an gerçekleşebilecek olan ölüm, insan hayatının doğal döngüsünün bir parçası olarak kabul edilmektedir. Bunun yanında ölüme dair teolojik ve metafizik açıklamalar, toplumların onu daha kolay kabullenmesine kaynaklık etmiştir (Erbuğ, 2021, 47).

Ölüm bazı toplumsal pratikler kapsamında kolektif bağları güçlendiren bir süreçtir. Bu pratiklerin muhtevası ölümün doğal, sürdürülen hayatın içinde yüzleşilen kaçınılmaz bir son olduğuna dair ön kabuller üstüne inşa edilmiştir. Geleneksel toplum, ölümü evcil bir hale getirerek onu vahşi ya da korkunç bir olgu olmaktan çıkarmıştır. Ev içine alınan ölümün, doğal olarak kabul görmesi ve sosyal yaşamla iç içe olması, çeşitli toplumsal kurumlarla da desteklenmiştir (Aksakal, 2019: 90). Modern toplumda ölüm yaşanan dünyaya hapsedilerek bastırılmak istenmektedir. Bilhassa ölüme karşı meydan okuma aydınlanma ve akıl çağından beslenmiştir. Bu doğrultuda ölümü tanrının gazabı ya da ilahi ödül olarak değerlendirmenin yerini aklın ve bilimin aldığı, ölümün de tıbbi olarak açıklandığı bir süreç ortaya çıkmıştır. Bu yaklaşım ölümün metafizik, manevi ya da ruhsal bir boyuttan bedensel bir olguya indirgenişinin delilidir. (Aksakal, 2019: 83-85).

Zimmermann ve Rodin (2004) modern toplumda sosyologların "ölümün inkârı tezi" olarak adlandırdıkları yaklaşımın, ilk olarak 1955 ile 1985 arasındaki dönemde sosyal bilimler, psikoloji ve klinik tıp literatüründe ortaya çıktığını belirtmektedirler. Çağdaş batı toplumu bu yaklaşımı güçlendirmek için çeşitli argümanlar kullanmaktadır. Bunlardan biri, ölüm hakkında konuşma tabusudur. Batı toplumunun ölümün inkârına dair bir başka argümanı ise ölümün tıbbileştirilmesidir. Ayrıca ölenlerin toplumun geri kalanından ayrıştırılması da önemli bir kanıt olarak mevcuttur. Bununla ölmekte olan insanların giderek toplumun geri kalanından izole edildiği vurgulanmaktadır.

İllich (2004: 119-120)'e göre ölümün tıbbileşmesi vasıtasıyla sağlık hizmetleri, manevi inançları dışlayan bir dünya dini haline getirilmiştir. Bu yeni dinin muhtevası derslerde öğretilir ve ahlaki çerçevesi yapılandırılmaktadır. Endüstriyel toplumlarda ölüm imgesi, kültürel olarak ticarileşmiştir. Günümüzde "doğal ölüm", artık insan organizmanın tedaviyi reddettiği an olarak değerlendirilmektedir. İnsanlar artık son nefesini vermemekte ya da kalbi durduğu için ölmekte; elektroensefalogram düz bir çizgi haline geldiğinde ölmektedir. İnsan sadece üretici olarak değil, aynı zamanda tüketici olarak da işe yaramaz hale geldiğinde ölüm gerçekleşmektedir.

Ölümün modern görünümü hakkında Başok-Diş (2018: 390) şu belirtmelerde bulunmaktadır. Modern toplumda ölümün toplumsal görünürlüğü azalmıştır. Artık ölüm evlerde değil, hastane, bakımevi ve kliniklerde gerçekleşmektedir. Böyle gerçekleşen ölümlere tıp uzmanlarından başka kimse eşlik edememektedir. Bu bağlamda birçok ülkede ölümler gömülme yerine yakılmakta, cenaze törenleri kısa tutulmaktadır. Neredeyse ölen kişiden hemen kurtulmaktadır. Ölüm gibi mezarlıklar da hayatın, şehirlerin dışına taşınmaktadır. Batıda Sağır ve Aktaş (2020: 276)'ın ifade ettikleri gibi, aile ve yakınlar, artık ölümlere doğrudan dokunmak yerine, tabutlara dokunmaktadır. Aile, artık sadece musalla taşında veya cenaze arabasının arkasında son görevini yerine getirmektedir. Tabuta dokunmanın temsil ettiği anlam topluluğun ölümle bağlantısının kesilmiş olduğu ispatıdır.

Demir (2017: 193)'in belirttiği gibi modernitede ölüm, günlük hayatın içinde bir inanç unsuru değil; çoğunlukla akademik ve sanatsal bir imgedir. Ölüm; modern toplumda, bilimsel ve teknolojik gelişmelere rağmen karşı konulamayan düzen bozucu bir düşman ya da bertaraf edilemeyen bir virüs olarak kabul edilmektedir. Modern birey kişisel lügatinden ölümle ilgili ifadeleri çıkarmış, ölüm hakkında konuşmayı da uğursuzluk veya lanet olarak değerlendirmiştir.

Aidiyeti ve hafızayı temsil eden evde ölme imiyazı, yerini gittikçe dünyevileşen ve sağlık mekanizmasının kontrolünde şekillenen profesyonel izole ölüme bırakmıştır. Böylece ölüm döşegindeki erişime açık ölme, sanki gereklmiş gibi teknoloji-destekli, bağlantısız ve klinik-merkezli sessiz ölme biçimine dönüşmüştür. Bu dönüşüm, tıbbın denetimsiz baskısının ve gayri-insani bilimci yaklaşımın modern dünyayı nasıl kuşattığının bir ifadesidir. Ölüm döşeginde gerçekleşen ölmeye kişisellik ve biriciklik değeri taşıyan yatak, yoğun bakım kültüründe hafızasızlık olarak sembolleşir. Yaşam ve ölüme şahitlik eden bir ara-mekân olan ölüm döşeginin aksine, yoğun bakım ünitesi ne hayatın ne de ölümün olmadığı bir mekânsızlığa karşılık gelir. Yoğun bakım ünitelerinde acısı kadar huzuru da ilaçlarla bastırılmış izole hastalar ölmektedir. Böylece ölmek hemen gerçekleşmesi ve izlerinin de hızlı bir şekilde silinmesi gereken kötü bir an olarak değerlendirilir. Ruhun bedene indirildiği bu yerlerde onarılmaya çalışılan tek şey bedenlerdir (Demir, 2017: 198-199). Buna karşın önceki yüzyıllarda ölüm anını tasvir eden resimlerin hepsinde benzer ortamlar vardır. Tasvirin merkezinde daima yatakta olan bir hasta vardır. Oda birçok insanla doludur. Bu kişiler sayısızmış gibi görünür ve sıkışık bir şekilde durmaktadırlar. Ölüm döşegi sürecinde olup bitecek her şey açık bir şekilde paylaşılır (Aries, 2004: 213-214). Bu tasvir beraberinde iyi ölüm kavramının tartışılmasını sağlamıştır.

Kellehear (2007)'e göre iyi ölüm ani değil, genellikle ölmekte olan kişi tarafından iyi hazırlanmış ölümdür. Bu anlamda iyi ölüm, ölümü mümkün olduğu kadar çok insan için

olabildiğince olumlu ve anlamlı kılma yönündeki daha geniş toplum beklentisine uyan ölümdür. İyi bir ölüm, bu zamanı işleri halletmek ve vedalaşmak, hatta manevi ve psikolojik olarak diğer dünya yolculuğuna hazırlanmak için kullanılabilir. Kötü ölümler, borçların ve yükümlülüklerin ödenmesine kişinin sosyal ve ekonomik işlerini düzene koymasında kontrol edici bir rol oynamasına izin vermez.

İyi ölümden, Strange (2015: 1998-199)'e göre öne çıkan unsur, ölmenin ev ortamında gerçekleşmesidir. İyi ölüm, ölmekte olan kişinin aile işlerini yoluna koyma arzusuyla vasiyetname yazabilmektir. Ölüm döşegi süreci, tıp görevlileri, din adamları, akrabalar ve dostların ölmekte olan kişiyi ziyaretlerinin yanı sıra uzaktan, örneğin ibadetlerde ölmekte olan kişi için dualar etmesi, duygudaşlık mesajları iletmesi gibi kolektif hale gelmektedir.

Huzur içinde ölmek, iyi bir ölüm olarak kabul edilmektedir. Uzun ve güzel bir yaşamdan sonra, tartışmaları ve anlaşmazlıkları çözdükten sonra, sevdiklerinizle birlikte, acı çekmeden, içinde ölmektir (Van der Geest, 2004: 908). Geniş anlamda, iyi bir ölüm, yaşamın ölüme hazırlık olarak algılanmasıdır. Ölmekte olan bir insanı yalnız bırakmak yasaktır. İyi bir ölüme sosyal katılım, ölmekte olan kişinin yalnızlığının bir kısmını, bir dereceye kadar da olsa azaltır. Grup, süreçte aktif rol alır. Hasta olana duyduğu ilgiyi davranışlarıyla gösterir (Bar-Levav, 2018: 13). Eski İsraililere göre, İbranice İncil'de ifade edildiği gibi, ölüm; uzun bir yaşamdan sonra, kişi huzur içinde öldüğünde, atalarla ilişkide olduğunda, kişinin kendi toprağına gömüldüğünde iyidir. Ölüm erken, bir kişinin mirasçısı olmadığında ve uygun bir cenaze töreni yapılmadığında kötüdür (Spronk, 2004).

Ölümün önemli bir boyutu da insanlar tarafından nasıl anlamlandırıldığıdır. Bu anlam toplumların niteliklerine göre değer bulmaktadır. Ancak günümüzde giderek insanların ölümden uzaklaştıkları vurgulanmaktadır. Bu nedenle hayatın önemli bir evresi olarak kabul edilen ölümün özellikle genç nesillere tanıtılması gerekmektedir. Bunun en etkin yolu okullarda verilmesi düşünülen ölüm eğitimidir. Ölüm eğitimi Amerika'da ortaya çıkmış, bugün İngiltere'deki birçok ortaokulda yaygın olarak verilmektedir. İlköğretim okullarına da ölüm eğitiminin dâhil edilmesi sorunu ise tartışmaların ön saflarında yer almaktadır (Higgins, 1999: 79). 1960'lardan başlayarak, ölüm eğitimi programlarını geliştirmek ve iyileştirmek için önemli çabalar harcanmıştır. Ölüm eğitiminin önemli yönlerine dikkat edilmiştir. Bunlar eğitim programları bağlamında; hedeflerin ifade edilmesini, içerik ve bakış açılarının değerlendirilmesini sağlamak; öğretim yöntemlerini, öğretmen yeterliliklerini değerlendirmektir. Üniversite öğrencileri, halk, ilk ve orta düzey öğrenciler, sağlık uzmanları ve yas danışmanları dâhil olmak üzere çeşitli paydaşlara sunulan ölüm eğitiminde ilerlemeler mevcuttur. Devlet okulu öğrencileri için dönem dersleri, öğretim birimleri ve profesyoneller için kısa atölye çalışmaları gibi çok çeşitli programlarda planlama, hedef belirleme, uygulama ve değerlendirmeye dikkat edildiği göze çarpmaktadır (Wass, 2004: 290).

Bu çalışma ölüm döşeginde olma sürecini anlamaya yöneliktir. Bu süreç çeşitli statü ve rolle, toplumsal etkileşimle, kişisel deneyimlerle toplumsal kültür ve dinsel değerlerle ilişkilidir. Bu doğrultuda çalışma, "insanların çoğu neden evlerinde ölmek ister?" sorusu temele alınarak yapılandırılmıştır. Ölüm döşegi süreci kentsel mekânlara kıyasla kırsal alanda daha yoğun yaşandığından, bu alanlarda görev yapmış ya da hala yapmakta olan din görevlilerinin gözlem ve deneyimlerinden hareketle anlaşılması amaçlanmıştır.

Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışma nitel bir araştırmadır. Nitel araştırma desenlerinden olan olgubilim deseni üstüne temellendirilmiştir. Söz konusu araştırma deseninde araştırmacı bireysel yaşantı ve deneyimlere odaklanmaktadır. Böylece amaçlar doğrultusunda katılımcıların yaşantılarındaki derin anlamlara ve potansiyel verilere ulaşması söz konusu olmaktadır. Katılımcıların araştırma konusunu nasıl deneyimleyip anlamlandırdıkları anlaşılmalı çalışılır. Bu noktada bir özne olarak katılımcıların ölümü, ölüm döşeginde olmayı ölüm döşeginde olan kişilerin yakınlarının yaşamları, bu durum etrafında gerçekleşen toplumsal alanı nasıl değerlendirdikleri dikkate alınmaktadır. Bunun anlaşılması için de bir araç olarak derinlemesine görüşmelerin kullanılması uygundur (Bal, 2014; Creswell, 2003). Bu doğrultuda; araştırmanın çalışma grubu olarak Bingöl'e bağlı köylerde görev yapmış/yapmakta olan on beş din görevlisi belirlenmiştir. Görüşmelerde elde edilen verilerin birbirini tekrar etmesi nedeniyle doyum noktasına ulaştığı düşünülmüş ve görüşmeler bu sayı ile sınırlandırılmıştır.

Tablo 1. Katılımcılara Ait Bazı Bilgiler

Sıra No	Yaş	Hizmet Yılı
K1	55	29
K2	36	11
K3	41	19
K4	55	30
K5	54	28
K6	52	26
K7	45	24
K8	42	19
K9	52	28
K10	37	16
K11	42	21
K12	44	10
K13	37	14
K14	55	28
K15	43	20

Katılımcılar çeşitli sürelerde kırsal alanda dini hizmet yapmışlardır. En düşük hizmet yılı on en yüksek hizmet yılı ise otuz yıldır. Hizmet yılı ortalamaları yirmi bir yıldır. Katılımcılardan yaşı en düşük olanın otuz altı en yüksek olanın ise elli beştir. Yaş ortalamaları ise kırk altıdır. Katılımcı grubunun araştırma konusu hakkında oldukça deneyimli olduğu anlaşılmaktadır. Zira kırsal alanlarda ölüm döşeginde olan kişiler için Kur'an okunmakta ve periyodik ziyaretlerde bulunmaktadır. Bu süreçte bilhassa din görevlileri aktif olarak yer almaktadırlar.

Araştırmaya başlamadan önce Bilimsel Araştırma ve Yayın Etik Kurulu'ndan izin alınmıştır. Veri toplama aracı olarak yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır.

Görüşme formunda; ölümüne yüklenen anlam, ölümün sosyal bağlamı, ölüm döşeginde olan kişilerin istek ve beklentileri, bakım ve destek sağlayan yakınların yaşadıkları ve çevrenin sunduğu toplumsal desteğin niteliği ile ilgili birçok başlığa yer verilmiştir. Görüşmeler 2022 yılı Mart ve Nisan aylarında yapılmıştır. Tüm görüşmeler yüz yüze yapılmıştır. Görülmelerin tümü kayıt altına alınmıştır. Görüşmeye başlamadan görüşmelerin kaydedilmesi izin alınmıştır. Bu görüşmeler 30-75 dakika arasında çeşitli sürelerde yapılmıştır. Yapılan kayıtların tamamı deşifre edilmiştir. Bu deşifrelerden yapılan alıntıların kime ait olduğunu belirtmek amacıyla (K1, 25) şeklinde kodlama yapılmıştır. K1 katılımcıyı, 25 ise katılımcının çalıştığı hizmet süresini ifade etmektedir. Katılımcılardan elde edilen veriler betimsel olarak analiz edilmiştir. Bu analizler neticesinde ve literatür taramasıyla beraber bulgular beş tema olarak tasnif edilmiştir.

Bulgular

Verilerin betimsel analizi sonucunda bulgular beş tema altında toplanmıştır. Bu temalar "evcilleştirilmiş/iyi ölüm", "helalleşme huzurlu bir ölüm için gereklidir", "ziyaretler biyografik hayatın onayıdır", "ölmeye dönmek" ve "ölüm döşeginde enformel ölüm eğitimi" şeklinde sıralanmıştır.

Evcilleştirilmiş/İyi Ölüm

Ölüm zamanını tayin etmek mümkün değildir. Ancak ölüm döşeginde olmak ölümün habercisidir. Ani ve travmatik ölümler geride kalanlar için büyük boşluklar meydana getirmektedir. Dolayısıyla ölümlerle karşılaşma zamanı ona yüklenen anlamda etkili olacaktır.

İnsanın kendi evinde ve yatağında ölme isteği, katılımcıların gözlem ve deneyimlerinin desteklediği bir konudur. Kendi yatağında ölmek, sevdiği insanlarla beraber olmayı içermektedir. Bu durumda ölmek, dini ve manevi uğurlanma imkânı sunmaktadır. Kişi kendinin yanı başında Kur'an okunacağını, dualar edileceğini düşünmektedir. Dini bir atmosferde vefat etmek ebedi hayata geçişi kolaylaştırmaktadır. *"Ölümcül bir hastalığa yakalanan insanlar hep şunu diyor: Hocam bize dua edin. Yatağımızda vefat etmek istiyoruz. Hastane köşelerinde, Kur'an okunmadan, dua edilmeden bir yerde vefat etmek istemiyoruz; ruhumuzu yatağımızda teslim etmek istiyoruz. Kendi yatağında kendi döşeginde Kur'an'la, zikirle, duayla ruhlarımızı teslim etmek istiyorlar."* (K3, 19). Burada dikkati çeken önemli bir husus, hastaneye dair düşüncelerdir. Hastanede ölmeyi nitelerken hastaneyi maneviyattan uzak bir mekân olarak düşünmektedir. Özellikle yoğun bakım ünitelerinde ölmek vedalaşma imkânı bırakmadığından şiddetle reddedilen bir başka husustur. *"Amcam dedi ki: 'Kesinlikle beni yoğun bakıma atmayacaksınız, beni vurun, öldürün; yoğun bakıma atmayın."* (K9, 19) ifadeleri konuyu uygun bir şekilde özetlemektedir. *"Genelde birçok kişi vasiyet ediyor: 'Hastalandığımda beni yoğun bakıma götürmeyin, ben yoğun bakımda can vermek istemiyorum. Evde öleyim ki üzerimde Kur'an okusun."* (K13, 21) gibi benzer vurgular tüm katılımcıların dile getirdikleri hususlardandır. Hastane ve yoğun bakım üniteleri ölümün manevi boyutunun yaşanmasına bir engel olarak değerlendirilmektedir.

Ölüm döşegi bazı konuları denetim altına almayı ve son günlerinde bazı isteklerde bulunmaya olanak sağlamaktadır. Tanıdık, bildik yerlerde olmak, sevdikleriyle bir arada olmak yanında, kişiler son günlerini duygusal olarak teskin edici dua ve metinlerin kendilerine okunmasını talep etmektedirler. Zira bu okumalarla sağlanacak duygusal yoğunluk gönüllerdeki sıkıntıyı azaltacaktır. *"Ben şuna şahit oldum: Bir kişi hastaydı,*

sekeratta iken peygamberimizin hayatını anlatan bir kitap var diyor, bana okuyun ben onu düşünerek ruhumu teslim edeyim. Öyle oldu. Üç gün boyunca o kitap okunmuş. O şekilde ruhunu teslim etmiş." (K5, 28). Ölüm döşeginde insanların en lezzet aldıkları duygusal metinlerin okunmasını istedikleri anlaşılmaktadır. Kişilerin tanıdık hikâyeler, olaylar üstünden bir ferahlama yaşadıkları da dikkat çekmektedir. Bir başka örnekte K9 tarafından dile getirilmektedir: "...bir hastaya sana okuyayım mı? Kur'an insana huzur verir, sükûnet verir. İstiyorum, dedi. Bir iki gün sonra tekrar gittim. Dedi ki 'Hocam sen bana Kaside-i Bürde'yi okur musun?' Ezberimde yoktu. Temin ettim ve birkaç defa kendisine okudum." (K9, 19).

Ölüm döşeginde olmak ölümün planlanması hususunu doğurmaktadır. Evlatlar, kardeşler, yakınlar, komşular ziyaret imkânı bulmaktadırlar. Bu ziyaretlerde geçmişini anma, güzellikleri hatırlama da bulunmaktadır. Kişi yalnız değil etrafında sevdiği vardır. Bu hem ölüm döşeginde olan hem de yakınları için ölümü kabullenmede etkilidir: "Ailesinden herkes yanındadır insan bir arada görmek istiyor. Ölen veya hayatta kalanlar, iki taraf açısından da güzeldir. Çünkü fani dünyada bir vedalaşmadır yani beraber olalım, görelim; hiç olmazsa son anında yanımda olsun. Allah yavaş yavaş, alıştırma alıştırma belli bir zamana yayıyor." (K10, 28). Bir başka unsur da bu tür zamanlarda ölümün ani olmayıp belli bir sürede cereyan etmesidir. Bu durum ölümün travmatik olmasını engellemektedir. Ölüm beklenilmektedir. Böylece insanlar duygusal bakımdan hazırlanmaktadırlar.

Helalleşme Huzurlu Bir Ölüm İçin Gereklidir

Ölüm döşegi birçok pratiği yanında helalleşme ihtiyacını karşılamak için fırsat yaratır. Ölüm döşeginde olan kimseler geçmişte beraber yaşarken gönlünü kırdıkları, haksızlık yaptıkları, eziyet ettikleri kişilerle helalleşmeyi dilerler. "Köylerde iç içe yaşıyorlar, öyle bir hayat tarzı var. Birbirlerinin bahçesine girmişlerdir, suyunu kesmiştir gibi. Genellikle birbirlerini çağırırlar, helallik alırlar." (K10, 28). "Her insan hata yapar. Bu temelde, insanlar öte dünyaya uğurlanmadan önce bazı sorunların giderilmesini ister. Helalleşme aynı zamanda toplumsal bir beklentidir. ...sekerattaki insanın isteğini reddedilmez." (K11, 16) anlayışı bu muhasebeyi gerekli ve kolay kılmaktadır. Bununla beraber, insanlar ölümün gerçekleşmesi için bir gereklilik olarak da kabul edilmektedir. "Helal edilmediğinde insan ruhunu zor teslim ediyor." (K2, 11) düşüncesi hâkimdir. Bu noktada, "Hocayı devreye sokuyorlar, hoca köyde hem müftüdür hem vaizdir hem rehberdir." (K9, 19) dolayısıyla köylerde görevli din görevlileri uzlaştırıcı ve arabulucu olarak ön plana çıkmaktadır. "Kırgın olduğu, kalben muzdarip olduğu bir insan varsa getirsinler, helalleşelim. Gönül kırgınlığı varsa onu tamir edelim. İnsanlar birbirlerinden hoş ayrılmak istiyor çünkü ahirete durum biraz tehlikeli oluyor. Ne kadar hayır da olsa şer de olsa zerre miskal kadar dahi olsa orada hesabını vereceksin. Ama bazı hatalar kusurlar var daha vefat etmeden de insanlar helalleşebilir ahirete taşımamak için." (K3, 19).

Ölüm hali aynı zamanda toplumsal uzlaşısı için de önem arz etmektedir. Süregiden bazı çatışmaların sona erdirilmesi için toplumsal bir zemin oluşturmaktadır. Zira bu uzlaşısı, küskünlükleri sonlandırıp daha güvenli ilişkiler kurmaya da vesile olmaktadır. Sorunların miras kalmaması noktasında ölüm döşegindeki kişiler bunun için gayret göstermektedirler. "Genellikle hastalık ağır olduğu zaman kişi gelenlerden helallik ister. Sana bu şekilde hakaret ettim, sana zulmettim o gün kendimi haklı çıkardım, hakkını helal et, der. O da helal eder genellikle. O duygusal atmosferde hakkımı helal etmiyorum, diyeni göremezsin." (K11, 16).

Kimi zaman uzlaşma için din görevlilerinin, ölüm döşeğinde bulunan kişilerin akrabaları ya da evlatları da bu barışa katkı sunmaktadırlar. Aynı zamanda bir ilişkiler ağı üreterek hayatın akışı içinde insanların daha dikkatli yaşamaları konusunda da öğütler içermektedir. "Çocukları adamın yanına gittiler. 'Babamızı helal et. Belki ölümü daha kolaylaşır, belki sen helal etmediğinden dolayı o can çekişiyor.' Son günlerde bunu da gördüm. (...) evet tazminat diyorlar ya hakkını al ya da helal et ya da ahirette mükafatını alıp verir." (K9, 19).

Ölüm döşeği bazı işlerin bitirilmesi için olanaklar sunmaktadır. Çözülmemiş ancak huzursuz eden sorunlar ve ilişkilerin düzeltilmesi gerekmektedir. Hoşnutsuzluklar, aile üyeleri arasında da bulunmaktadır. Kişi ölmeden önce bu gibi sorunların giderildiğini de görmek istemektedir. Özellikle evlatlar arasındaki sorunların varlığı kişiye ızdırıp vermektedir. Bu süreçte katılımcıların birçok barışa vesile olduğu dile getirilmiştir. "Babanın biri hastalanınca il dışında olan iki oğlu geldi. Haberim yoktu bunların birbirinden küs olduklarının. İkisini de başka bir odaya çağırdım, barıştırdım ve babalarının yanına götürdüm. Birbirlerini öptüler, babalarını öptüler. Ve dedim ki, kalbin rahat olsun ikisi de barıştı," (K4, 30). Bir başka örnekte birbirleriyle küs olan üç kardeş arasındaki sorunların çözümlenmesi için ölüm döşeğinde olmanın kıymeti dikkat çekmektedir. "Ben şuna şahit oldum: Üçkardeş vardı. Aralarında uzun zamandan beri bir küslük vardı. Ağabeyin biri hastalanıyor, kanser hastalığına yakalanıyor, iki üç yıla yakın devam ediyor. En son aşamadayken diğer kardeşlerle beraber gittik helalleşme alındı. Hasta olan da sağ olanlar da bayağı sevindi." (K10, 28).

Ziyaretler Biyografik Hayatın Onayıdır

Ölüm döşeğinde olan kişilere, cemaat ile birlikte camiden çıktıktan sonra ziyaret yapılır; "geçmiş olsun, Allah sana şifa versin, çok iyisin" denilerek moral ve destek verilmektedir (K2, 11). Özellikle ölümcül hasta ve yaşlı insanları ziyaret etmek için köy sakinleri, köy imamını ön plana almaktadır. Çünkü bu alanlarda imam toplumun rehberidir, sadece camide namaz kıldırmakla görevli değildir. Düğünde de bekleniyor, nişanda da cenazede ve hasta ziyaretinde de beklenilmektedir (K9, 19). Bu ziyaretlerde bilhassa iyi dileklerde bulunulmaktadır. Eğer kişi ölüm döşeğinde ve ölümü bekleniyorsa kendisine bu hissettirilmeden "Allah günahlarına kefaret etsin, bizim için de dua et." denilerek hepimizin fani olduğu vurgulanır (K9, 19).

Hasta ziyaretleri insanlar üstünde büyük etkilerde bulunur. Hasta kişiler bu ziyaretleri birçok açıdan yorumlamaktadırlar. Bilhassa kendi yaşamlarının değerinin yorumlanması bakımından önemli sonuçlar içermektedir. Bu ziyaretler sonucunda hastalar yaşadıklarının nasıl değer gördüğünün muhasebesini yapmaktadırlar. Bu durum da önemli bir sorgulamayı tarif etmektedir: Yaşadıkları hayatın sorgulanması. "Ziyaretlerde ölecek kişi toplumun bir parçası olduğunu, ölümlerinde de bir değeri olduğunu, bir saygınlığı olduğunu hissediyor. Ben kötü bir adam olsaydım kimse beni ziyarete gelmezdi, demek ki ben bazı insanlar için hayatta bir anlam ifade etmişim. Zamanından, emeğinden ayırarak buraya kadar geldiğine göre hayatta boş yaşamadım, bunlar benim şahitlerim yaşadığıma dair, diye düşünür." (K7, 24). Ölüm döşeğinde olan insanlar, yapılan ziyaretler konusunda kendilerinin hayatta bir boşluğu doldurduğuna dair, bir şahit gibi görülüyor. Yani yaşamlarının bir değeri olduğunun onayı olarak değerlendirilmektedir. Anlamsız bir hayat sürdürmediklerinin bir delili olarak görmektedirler.

Hastalık süreci bazen aylar hatta yıllar alabilmektedir. Bu süreç aileler ve hasta kişiler için birçok zorluk içermektedir. Yalnız başına üstesinden gelinecek bir durum değildir. Profesyonel sağlık desteğinden çok, toplumsal ve psikolojik destek daha ön plana

almaktadır. "Kesinlikle acılar paylaştıkça azalır. Eğer çok acı bir durum yaşanmışsa kendini kaybedip bunalıma giren insanlar var. Toplum içine geldiğinde ferahlıyor yoksa bu yükü taşıyamaz. Toplum beni seviyor, bana değer veriyor, akrabalarım beni seviyor, diye düşünüyor." (K9, 19). Eve gelip gidenlerin gösterdikleri ilgi, zorlukların göğüslenmesinde güçlü bir kaynak olarak değerlendirilmektedir. Hatta gelmeyenlerin neden gelmedikleri dahi dikkate alınmaktadır. "Gördün mü hiç bana bir telefon açmadı. Beni arayıp sorsunlar, diye bazıları eve gelmesini bekliyor. Sevdikleri kişilerin yanında olmasını istiyor." (K9, 19). Hasta insanlar, kendilerini yalnız hissetmemeleri acıya dayanıklılıklarının biraz daha artacağını düşünerek eşlerini dostlarını yanlarında görmek istemektedirler (K7, 24). "Gözlediğim kadarıyla ile herkes kendilerinin sorulmasını istiyor çünkü insanın acısı diniyor, mutlu oluyor. Bizi soruyor, bizim kıymetimizi biliyor." (K2, 11).

Ölmeye Dönmek

Katılımcılar, insanların çoğunda kendi döşeginde ölmek ve kendi köyünde yakınlarının yanında defnedilmek istediklerini gözlemlediklerini belirtmişlerdir. Ölümü yönetme bağlamında değerlendirilebilecek bu ifadeler, ölüm sonrası sürece de vurgu yapmaktadır. İnsanlar elbette kendi yataklarında yanı başlarında sevdikleriyle ölmeyi tercih etmektedirler. Bunun yanında yaşlılık ya da hastalık nedeniyle farklı şehirlerinden hatta dünyanın farklı ülkelerinden doğup büyüdüğü yerlere dönmek istemektedirler. Bu tercih sosyal ve ruhsal birçok ögeyi içermektedir. "Özellikle yaşlılık döneminde veya ölümü hissettiği zamanlarda insanlar kendi doğduğu büyüdüğü çevreye daha çok özlem duyuyor. Memleketten uzakta gariban yalnız bir adam olarak ölmek istemiyorlar. Dönmek istiyor insanlar sevdiklerinin yanında güvenli bir ortamda ölmek istiyor bunu hissettim ben." (K7, 24). Bazı katılımcılar benzer durumları gözlemlediklerini belirtmektedirler. Benzer tercihlerle gelerek köylerinde vefat eden birçok cenazede bulduklarını dile getirmişlerdir.

Yurt dışında, gurbette yaşayan insanlar kendi memleketlerine gömülmeyi organize hale getirerek birçok vakıf ve dernek kurmuşlardır. Ulaşım koşullarının gelişmesiyle de birçok insan kendi kasaba ya da köyünde defnedilmeyi vasiyet etmektedirler. "Avrupa'da kaldığımda Diyanet Vakfı'nın cenaze fonu diye bir şey vardı. Diyanet kendi resmi kanalıyla cenazeyi alıyor, yıkıyor, kefenliyor ve memleketine ta köyüne kadar getiriyor. Vefatından kabrine kadar olan bütün masraflarını diyanet karşılıyor. Bunun gibi birçok profesyonel vakıf var." (K3, 19). Bu vasiyetin gerisinde toplumsal ve bireysel birçok güdünün bulunduğunu belirtmek mümkündür. Aile mezarlıklarının oluşturulması bir aradılığı ve devamlılığı bilinç düzeyinde taze tutmayı sağlarken güçlü bir kültürel bağ da üretebilmektedir. Aynı zamanda tarihsel bir bağlam oluşturma konusunda toplumsal varlığın önemine de işaret etmektedir. "İnsanda daima kendi yetiştiği yere, sevdiklerinin yanına defnetme olayı var. Annemin babamın yanına defnedin, böyle vasiyetlerle de (...) sanki yanına defnedilince beraber olacağız onun maneviyatından istifade edeceğiz gibi düşüncelerle karşılaşıyoruz. Kendi ölüm döşegine geliyor insan." (K3, 19). Bu insanların aidiyet bağını güçlendirip hayatlarının sonlarında kendilerini huzura kavuşturacak önemli bir unsur olarak ileri sürülmektedir.

Ölüm Döşeginde Enformel Ölüm Eğitimi

Ölümün ve ölüm sürecini müşahade edilmesi her birey için hayatı anlamlandırma da tesirli olmaktadır. Hayatın bütün boyutlarıyla yüzleşmek onu daha anlaşılır hale getirecektir. Ölüm kuşkusuz insan hayatında anlam yüklenilmesi en zor gerçeklerdendir. Ancak her an gerçekleşecek kadar yanı başımızdadır. Ölüm sürecine dâhil olma bu noktada eşlik edenler için bu gerçekliği daha canlı ve anlaşılır kılma konusunda fırsatlar

sunmaktadır. Dolayısıyla yanı başında babasının ya da bir başka yakının ölümünü yaşamak her insanda hayatın bu önemli gerçeğini idrak etmede işlevsel olmaktadır. Tüm katılımcılar bu konuda benzer deneyimler paylaşmaktadırlar. *“Evde bir toplanma var. Gençler, çocuklar bir ölüm hissine kavuşuyor. Bu dünyanın gelip geçici olduğunu ölümün hak olduğunu fark etmeleri açısından bu önemli bir şey.”* (K6, 26). *“Ölüm en büyük nasihat vericidir, ondan ders alınmalıdır. Nice insanın yakını ölüyor, adam töbe istiğfar ediyor.”* (K5, 28).

Bilhassa gençlerin bu gerçekliğe yakın olması hayatları için önemli bir deneyim olacaktır. Zira günümüzde ölümün gittikçe yaşamın uzağına itildiği düşüncesi hâkimdir. Gençlerin her ne kadar bu kendi nispetlerinde deneyimlese de hayatın önemli bir boyutu olduğunu idrak etmeleri tasarlanan hayatın yeniden gözden geçirilmesi ve sonraki süreçlerde de revize edilmesini sağlayacaktır. Böylece tanıdık bir deneyim olarak karşılaşılabilecek yeni ölümlerde yaşayacakları ölüm vakalarında daha az travmatik nitelik kazanacaktır. *“Gençler, ölmek üzere olanı gördükleri zaman tefekkür ederler. Ölüm anını müşahade ettikleri zaman, ölümün gerçek olduğunu, bir hakikat olduğunu anlamaları daha iyi olur. Kitapta bir şey okuduğum zaman ayrı bir şeydir ama hayatında yaşadığım zaman ayrı bir şeydir; hayatında yaşadığım zaman unutmazsın, beyninde artık o canlı olarak kalıyor.”* (K15, 14).

Ölüm döşeginde olan ya da ölümcül bir hastalığı olan kişilere yapılan ziyaretlerde genellikle ölüm ve dünyanın faniliği üzerine sohbet edilmektedir. Çoğunlukla imamların konuşmalarıyla şekillenen sohbetler, ölümün idraki için önemlidir. Ölüm üstüne konuşmalar için evler doğal bir atmosfer olarak imkân sunmaktadır: *“(…) aralarında eğer bir hoca yoksa bakıyorsun üç beş dakika sonra herkes kendi gündemini konuşmaya başlar. Fakat aralarında hoca varsa biraz daha ölümle alakalı konuşmalar olur. Hayatım fani olduğuna dair konuşmalar.”* (K9, 19). *“Belli arahklarla ölüm hakkında sohbet edilir. Uhrevi hayata yönelik bizler daha şanslıyız, şu anda onun yerinde biz de olabilirdik. Henüz töbe imkânımız var, kendimizi toparlayabiliriz, manevi bir sohbet yapılır bir 5 - 10 dakikalık.”* (K10, 28).

Hem toplum ve hem de cami cemaati için örnekler oluşturması bağlamında da ölüm üstüne konuşmalar ve sohbetler yaygın ölüm eğitiminde önemli bir boyut olarak dile getirilmiştir. Katılımcılar karşılaştıkları bazı örnek durumları vaaz ve sohbetlerinde dile getirdiklerini belirtmektedir. Bu hususta K5 şahit olduğu bir olayı şöyle dile getirmektedir: *“(…) beni çağırdılar. Bazı köylülerle beraber onu ziyaretine gittim. Elimi tuttu ve ağladı. Bana dedi ki 'Benim hayatım çobanlıkla geçti. Nice insanın malını yemişim. Ne yapacağım bana bir çare bul!' ölmek üzere. Dedim ki 'Malın varsa vasiyet et, evlatların götürsün versin.' Dedi ki 'Ya ben bilmiyorum ki kimin malıdır, binlerce hayvan vardı. Kayboldu diye satıyordum koyunları. Ben ne yapacağım!' Bir ağlıyor bir ağlıyor ki. Dedim 'Evlatlarına söyle onlar için dua etsinler, Cenabı Allah hüküm verecektir. Bu da güzel bir şeydir, farkına varmışsın töbe istiğfar ediyorsun.' diyerek teselli verdim.”* (K5, 28).

Ölümü beklenen birinin bulunduğu ev kendine özgü bir atmosfer sahibidir. Ziyaret edenler, Kur'an okumalar, yapılan dualar ve teselliler bu atmosferde önemli unsurlardır. Bu noktada çocukların bu atmosferi kendi koşullarında algıladıkları kabul edilebilir. Katılımcılardan K7 kendi çocukluk deneyimleri üstünden çocukların ölüm gerçeğini anlamlandırması hususunda şu noktalara işaret etmektedir: *“Biz 13 - 14 yaşlarımızdaydık. Bir taraftan anlamlandırmaya çalışıyorum Kur'an okunurken ve herkes bütün dikkatini oraya yoğunlaştırıyor. Bir insan sadece bir ibadetle nasıl bu kadar motive olabilir. Onu anlamaya çalıştığımı hatırlıyorum o dönemde. Ortamın bu kadar hızlı nasıl değiştiğini anlamaya*

çalışıyordum, birdenbire herkes üzgünken, bir matem havasındaiken birdenbire sanki namaz kılar pozisyonuna ya da oruçlu pozisyona nasıl bu atmosfer oluştu, onu merak ederdim." (K7, 24).

Tartışma ve Sonuç

Bu bölümde yapılan değerlendirmeler, bulguların analizi sonrasında ulaşılan temalar üstünden, ölüm döşegi sürecinde gerçekleşen ölümlerin iyi ölüm olup olmadığı, yapılan ziyaretlerin anlamı, kişilerin ölmeden önce doğup büyüdükleri yerlere geri dönmek veya öldükten sonra buralarda defnedilmek istemeleri, bu ölüm sürecinde yaşananların enformel bir eğitim süreci olup olmadığı hususlarında yapılmaktadır.

İnsanlar iyi bir ölüm arzular. Ölümü öngörerek ve ona hazırlanarak, yakınları tarafından sağlanan temel rahatlık içinde - ve doğru zamanda- ölmeyi umuyorlar (Kellehear, 2007: 249). İyi bir ölümün önemli ilkeleri arasında; ölümün ne zaman geleceğini bilmek, olup bitenlerin kontrolünü elinde tutabilmek, isteklere saygı ile onur ve mahremiyete, ölümün nerede meydana geleceği (evde veya başka bir yerde) üzerinde seçim ve kontrole, gerekli manevi veya duygusal desteğe erişime, veda etmek için zamana ve zamanlamanın diğer yönleri üzerinde kontrole sahip olmak bulunmaktadır (Smith, 2000).

Birçok kültürlerde iyi ölüme ilişkin değerlendirme benzerlik göstermektedir. Gana'daki kırsal bir kasabadaki insanlar, huzurlu bir ölümü 'iyi ölüm' olarak görüyor. Huzurlu ölüm, ölmeden önce bütün işlerini bitirip başkalarıyla barışmış olan ve kendi ölümüyle barışık olma anlamına gelmektedir. İyi ve huzurlu bir ölüm, uzun ve iyi yaşanmış bir hayatın ardından gelmektedir. Böyle bir ölüm tercihen evde, çocuklar ve torunlarla çevrili olarak gerçekleşir. (Van der Geest, 2004: 898). İyi ölüm, her şeyden önce, ölen kişinin diğer insanlarla barış içinde olduğunu ima etmektedir. Ölmeden önce çatışmalar sona erdirilmeli ve düşmanlar uzlaştırılmalı, borçlar ödenmeli ve sözler yerine getirilmelidir. Bunu başarabilen biri, son gidişine hazırdır. O başkaları tarafından saygı duyulan bir kişidir (Van der Geest, 2004: 908). Meksika kökenli Amerikalı yaşlı yetişkinlerin ölüm hakkındaki düşüncelerinin araştırıldığı bir çalışmada; ölüm anında ailelerinin yanında olmak katılımcılar için en kritik konulardan biri olarak değerlendirilmiştir. Aile ile yakınlaşma, yaşamın sonunun önemli bir yönü olarak kabul görmüştür. Bazı katılımcılar evde ölmeyi tercih ettiklerini ve bunun iyi bir ölümün parçası olarak görüldüğünü ifade etmişlerdir. Hastane, huzurlu bir ölüm sürecini engelleyen bir yer olarak tanımlanmış, ev ise, huzurlu ve bireylerin aile huzurunda ölmesine izin veren bir yer olarak kabul edilmiştir (Ko, Cho, Perez, Yeo ve Palomino, 2013: 16).

Ancak modern toplumlarda ölüm çoğunlukla hastanelerde gerçekleşmektedir. Buralarda iyi ölüm ise çoğunlukla toplumsal olmaktan uzaktır. bir palyatif bakım ünitesinde bulunan hastalar için uykusunda ölmek, sessizce, haysiyetle, ağrısız ve aniden ölmek iyi ölümün önemli nitelikleridir (Payne, Langley-Evans ve Hillier, 1996: 307). Bunun yanında evlerinde hastane koşullarını sağlamak da gittikçe artan bir şekilde gözlenmektedir. İyi sağlık olanaklarından faydalanan üst sınıf üyesi insanlar gittikçe ölüm mekânını hastane yerine, doktor ve sağlık uzmanları denetinde "evde ölüm döşegi" olarak belirlemektedirler. Buna karşın birçok ölümcül hasta ve onların yakınları ölümün yakın bir vakitte gerçekleşeceğini hakkında kanaat sahibi olduklarında, ölümün evlerinde gerçekleşmesini tercih edeceği ileri sürülebilir (Nerse, 2020: 150). Bu çabaların evde ölümün hala önemli ölçüde arzu edildiğinin ifadesi olarak kabul edilebilmektedir.

Ölüm döşeği, ölümün kolektif olarak onaylandığı ve mütevazı ritüeller beraberinde bir tür hazırlık mekanıdır. Burada ölme, hayatın zıddı olarak görülmez; aksine hayatın zorunlu bir unsuru, içkin bir boyutu ve tamamlayıcısı olarak kabul edilir. Ölmekte olan kişinin sevdikleriyle söyleşebildiği, tavsiyelerini onaylabildiği, böylece ölüme hafifleyerek yönelebildiği bir geçiş zamanıdır. Bu durum, aynı zamanda iç hesaplaşmalarla geçmişe, yönlendirici vasiyetlerle geleceğe dairdir (Demir, 2017: 195). Ölüm döşeği ölümle gönüllü randevu mekânı, bu hakikati içten kabul ederek onunla baş başa kalındığı kişisel bir zaman kesitidir (Demir, 2017: 200). Bu istisnai durum bir hesaplaşmayı içerirken geleceğe dair bazı sözlerin verilmesi hatta akitlerin yapılmasını da sağlamaktadır. Zira son anlarda dile getirilenlerin reddi düşük bir ihtimaldir. Katılımcılar bu son süreçte yakınların böylece vefat edeni daha rahatlamış bir şekilde öte dünyaya uğurlamaktadırlar. Kaldı ki bu huzur hali kendilerine de sirayet etmektedir. Dolayısıyla karşılıklı olarak hayatın bu hali daha rahat kabul görecektir.

Ölüm döşeği; evde, çocuklar ve torunlarla birlikte, Kur'an'ın okunduğu manevi ve duygusal bir atmosferde, huzur içinde, vasiyetler ve nasihatlerde bulunarak, küskünlükleri gidererek, helalleşerek, geride barış ve huzur bırakarak ölmeyi içermektedir. Dolayısıyla katılımcıların ifadeleri ve literatür temelinde kendi yatağında, ölüm döşeğinde ölmek iyi bir ölüm olarak değerlendirilebilir. Bunun yanında ölüm döşeği Aries (1976)'in "evcilleştirilmiş ölüm" niteliklerini de barındırmaktadır. Bu ölüm sürecinde pasif teslimiyet, mistik güven umut ve aşinalık mevcuttur. Ölüm tanıdık ve yakındır.

Ölüm, akrabaların bir araya gelmesini sağlayarak, insanların bu zamanda birbirlerine sunabilecekleri sosyal desteği en üst düzeye çıkarmaktadır (Kellehear, 2007: 116). Ölümü beklenen birinin bulunduğu ev köylerde sıkça ziyaret edilmektedir. Bu ziyaretler cami cemaati ile toplu yapıldığı gibi akraba ve komşuların gerçekleştirdiği müstakil ziyaretler şeklinde de olmaktadır. Yapılan bu ziyaretler iki bakımdan değerlendirilebilir: İlki ölüm döşeğinde olan kişinin yakınlarına yöneliktir. Bu durumda yapılan ziyaretler dayanışmanın bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir. Bir enformel sosyal destek olarak nitelenebilecek bu ziyaretlerle aile üyelerinin psikolojik bakımdan daha güçlü olmaları sağlanmaktadır. Bu durum, aileler kendilerinin maddi ve manevi boyutlarda desteklendiklerini müşahade ettiklerinde, sürecin daha rahat yaşanmasını sağlamaktadır. Katılımcılar, yapılan ziyaretlerin aile üyeleri tarafından oldukça önemli görüldüğünü belirtmektedirler. İkinci boyut ise ölüm döşeğinde olan kişi ile ilgilidir. Zira yapılan ziyaretler bu kişilerde huzur ve sükûnete neden olmaktadır. İyi dilekleri, temenniler ve dualar rahatlatıcı özellik taşımaktadır. Ziyaretlerde geçmişe yâd etme, helalleşme gibi unsurlar karşılıklı rızayı doğurmaktadır. Bunların yanı sıra kişi kendinin yaşantısı için de olumlu geri bildirimler almaktadır. Kendinin yaşadığı hayatın insanlar nezdinde kabul gördüğü, makbul karşılandığı hatta onaylandığının bir emaresi olarak da değerlendirilmektedir. Bu durum ise ölüm döşeğindeki insan için hesaba çekileceğini düşündüğü uhrevi mahkeme için oldukça umut vericidir. Ayrıca söz konusu değerlendirme, geride kalan evlatlar için de ferahlatıcı bir boyut taşımaktadır. Yakınlarına gösterilen bu ilgi ve rıza, ölümü karşılamada kolaylık sunmaktadır.

Araştırma alanı, yurt içi ve yurt dışına göç veren bir yerdir. Bu nedenle insanların bir kısmı memleketlerinden uzakta vefat edip defin edilmektedir. Katılımcılar, bilhassa kendini hala gurbette kabul eden birçok kişi ya ölmeden önce ya da öldükten sonra

kendilerinin doğup büyüdüğü yerlere götürülmesi hususunda vasiyette bulduklarını ifade etmişlerdir. Ölümcül hastalığı olanlar özellikle kendi çocukluklarının geçtiği mekânlara dönerek ölmek istemektedirler. Katılımcıların çoğunun gözlem ve deneyimleri bu durumu doğrulamaktadır. Doğduğu topraklarda ölmek psikolojik altyapısı olan bir husus olmakla beraber sosyolojik unsurlar da taşımaktadır. Bunların başında aidiyet bağı aklı gelmektedir. Kişiler ortak bir aile geçmişine sahip olmak dolayısıyla anne, baba, kardeş ve yakınlarının bulunduğu mezarlıklara defnedilmek istemektedirler. Bu kolektif hafızanın devamlılığının ve aidiyet duygusunun sağlanmasında önemli görev üstlenmektedir. İnsanların aile mezarlıkları kurması adeta ölümden sonra da güçlü asabiyet bağı sürdürmek dileğini ifade etmektedir. Yaşarken zorluklara göğüs germede, ortak bir geçmişi yaşamada sağlanan beraberlik bir arada gömülmeyle de gerektirmektedir. Ayrıca geride kalanların bu göstergeler üstünden aidiyetlerinin güçlenmesi bağlamında da işlevseldir. Böylece akrabalık ilişkileri yeniden üretilmektedir. Hane halkı yerini mezarlık halkına bırakmıştır. Mezarlık etrafında bir toplumsal alan üretilmektedir. Bu durum kültürel ve dinsel aktarım için de önem arz eder. Genç üyeler bu mekânlarla ilişki kurduklarında geleceğe dair anlam üretme noktasında güven duyabilmektedir. Bayramlarda ya da bazı dini günlerde yapılan ziyaretlerde bu toplu mezarlar, yaşarken bir arada olmanın farkındalığını da güçlendirmektedir.

Birçok insan ölmeden önce hayatının belli bir kısmını yaşadığı yerlere tekrar dönmektedir. Yaşadığı hayatın muhasebesini yapmak bunun nedenlerinden biri olarak ileri sürülebilir. Bu mekânlar kişinin yaşadıklarını tekrar gün yüzüne çıkarmakta ve kişi bunların muhasebesini yapabilmektedir. Mekân kişinin geçmişini canlı kılmanın bir unsuru olarak da değerlendirilebilir. Mekân ve birlikte yaşam sürdürdüğü kişiler geçmiş ile hesaplaşmasını sağlamaktadır. Bazı katılımcılar kendi köylerine dönen insanların herkesle vedalaşmanın verdiği dinginliği gözlemlediklerini belirtmişlerdir. Gurbette kimsesiz bir şekilde defnedilmenin vereceği huzursuzluğunun böylece giderildiği anlaşılmaktadır.

Bu geri dönüşler birçok fırsata neden olmaktadır. Geçmişle barışık hale gelme gerektiğinde onarıcı eylemler ve yaşamını aklama bu fırsatlardan biri olarak değerlendirilebilir. Kişiler günah ve sevaplarını tartmaktadır. Kalp kırıklıkları, düşmanlıklar ve özlemler telafi edilebilmektedir. Mekân tövbe ya da hataları giderme fırsatı sunmaktadır. Modern hayat ölmek için uygun nitelikler barındırmaz. Bu nedenle kişi sılaya dönmek ve orada ölmek istiyor. Bu durum mikro boyutta modern olanın reddi anlamı taşıdığı ileri sürülebilir. Aidiyet ve toplumsal bağın kurulamadığı bu alandan kaçmak isteyen bireyin bunu sılada gömülme düşüncesiyle aşmaya çalıştığı da ileri sürülebilir.

Kul hakkı bireylerin yaşamlarında yaptıkları ya da maruz kaldıkları haksızlıklar hakkında dile getirilen önemli bir kavramdır. İslam'da hem bu dünya hem de öte dünya için önemli bir odak noktasıdır. İnananlar bu doğrultuda davranışlarını muhasebe etmekte ve gerektiğinde maddi ya da manevi olarak yükümlülükleri yerine getirmede gönüllü olmaktadır. Zira İslam inancına göre ilahi yargılamada kul hakkı ile hesaba çekilmenin zorluğuna ayet ve hadislerde birçok işaret mevcuttur. Buhârî'nin naklettiği, "Kimin üzerinde din kardeşinin onuru, namusu veya malıyla ilgili bir zulüm varsa altın ve gümüşün geçerli olmayacağı kıyamet günü gelmeden evvel o kimseyle helâlleşsin.

Yoksa kendisinin salih amelleri varsa, yaptığı zulüm miktarınca sevaplarından alınır, hak sahibine verilir. Şayet iyilikleri yoksa zulüm yaptığı kardeşinin günahlarından alınarak onun üzerine yükletilir.” hadisi söz konusu durumu etkili bir şekilde dile getirmektedir. Dolayısıyla katılımcılar zikredilen hususta ölüm döşeginde olan kişilerin tümünde muhataplarla karşılıklı olarak hakların helal edilmesini istediklerini dile getirmişlerdir.

Ölüm döşegi çevresinde bulunanlar, ölmekte olanın söylediklerini içten bir şekilde dinleyerek onu rahatlatırlar. Ölmekte olanın vasiyet ve nasihatleri, sorgusuz kabul eden yakınları için bağlayıcıdır. Bu noktada ölmekte olan kimse, bilge bir öğretici görevi üstlenirken çocukları ve torunları ise birer öğrenci rolünü üstlenirler. Bu etkileşimde pişmanlıklar helalleşmeye, hatalar af dilemeye yol açar. Ölmekte olanın yaşadığı ömür böylelikle temize çekilir ve eksikliklerden arındırılır (Demir, 2017: 197). Katılımcılar ölmekte olan kişilerin söylediklerinin oldukça bağlayıcı olduğu vurgulamaktadır. Her bir söz muhataplarınca dikkatle dinlenmekte ve gerçekleştirileceği sözü verilmektedir. Yapılan hatalardan pişmanlıklar dile getirilmekte, yanlışlıklardan uzak durma konusunda nasihatler verilmektedir. Bu tekrarlanamaz etkileşim herkes için özel bir mana taşıyarak bir ömür boyu hatırlanacaktır.

Kellehear ve Lewin (1989: 284-285) ölümcül kanser hastasından oluşan bir örneklem grubuyla yürüttükleri araştırmalarında, veda davranışının sosyolojik önemi ve analizini sunmaktadırlar. Vedalar, ölmekte olan bu grup için önemli bir sosyal idealdir. Veda davranışının önemli sosyolojik işlevleri vardır. Vedalaşmalar, karşılıklı saygı ve rıza gösterme ifadesidir. Vedalar sosyal bağları yeniden onaylamanın, ölmeyi sosyal bir gerçek ve paylaşılan deneyim haline getirmenin ve insanların rahat bir şekilde ölebilenin önemli bir yoludur. Ayrıca, ölüm döşeginde veda etmek isteyenler için sohbet, bakışlar ve konuşmalar oldukça önemlidir. Katılımcıların ifadelerinden hareketle, ölüm döşeginin toplumsal bir alan ürettiği ve bu bağlamda sosyalleştirici özel bir vasıta olduğu ileri sürülebilir. Zira konu bireysel değil güçlü bağları olan bir grup ilişkisi barındırır. Ölüm bizatihi bir öğretici unsur iken sürecin etkileşimsel boyutunda grubun tümü aktif bir noktadadır. Bazen dinleyici bazen kabul edip onaylayan olmak suretiyle bu sürece dâhil olmaktadır. Ölmekte olan kişinin de grup üyesi olarak diğer üyelerden çeşitli talepleri olmaktadır. Bu taleplere gösterilen rıza iyi ve istenilen bir ölüme katkı sunacaktır.

Modern toplumun inkâr ettiği, toplumun dışına attığı ölüm hakkında, batıda bazı devletlerde çeşitli eğitim programları ve politikalar üretilmektedir. Hayatın bu mutlak olgusuyla, çocukların nasıl muhatap olmaları gerektiği eğitim sürecinde tartışılmaktadır. Zira ölümün sonuçları itibari ile yıkıcı olduğu bilinmektedir. Sosyal ve ruhsal bakımdan boşluk üretmektedir. Her yaşta kişiler ölümle karşılaşmaktadırlar. Bu nedenle ölümü karşılama hususunda çocukların eğitime tabi tutulması gerekliliği ileri sürülmektedir. Bu doğrultuda çeşitli araştırmalar yapılmıştır.

İrlandalı ebeveynlerin ve okul öğretmenlerinin, çocukların yası ve ölüm eğitimi kavramına ilişkin bilgi, tutum ve bakış açılarının araştırıldığı kesitsel bir çalışmada, hem ebeveynler hem de öğretmenler, ölümün çocuklarla onunla karşılaşmadan önce tartışılması gerektiği görüşünü kuvvetle desteklemiştir. Sınıfta ve evde ölümle ilgili tartışmalar olmasına rağmen, hem öğretmenler hem de ebeveynler, çocuklarla ölüm hakkında konuşmaktan rahatsız olduklarını bildirmiştir. Bu nokta da ölüm eğitiminin okul müfredatına dâhil edilmesi için genel bir destek ortaya çıkmıştır (McGovern ve

Barry, 2000: 325). Dolayısıyla çocukların ölümü anlamaları, ebeveynlerin ve öğretmenlerin sağlıklı tutumlarına bağlıdır. Hem yetişkinler hem de çocuklar ölümle ilgili uygun eğitim deneyimlerinden yararlanabilmektedir (Cruse ve Cruse, 1982: 72).

Wass (2004: 298) ölüm eğitiminin, öğrencileri ölümle ilgili kişisel anlayış ve tutumlarla yüzleşmeye teşvik etmek anlamına geldiğini belirtmektedir. Ona göre, bu eğitim kişisel boyutta, öğrencilerin kaygılarıyla başa çıkmalarına, krizdeki insanlarla rahat etkileşim kurmalarına insancıl ve şefkatli bir görev haline getiren empati nitelikleri geliştirmelerine yardımcı olmayı amaçlayan bileşendir. McNeil (1985: 307) ebeveynlerin, çocuklarıyla ölüm hakkında konuşmayı zor bir görev olarak gördüklerini belirtmektedir. Genellikle gerekli cevaplar vermekte kendilerini yetersiz hissetmelerine ve birçoğu konudan tamamından uzaklaşmayı tercih etmelerine rağmen aynı zamanda çocuklarının bu hassas alandaki ihtiyaçlarını karşılama konusunda da güçlü bir yükümlülük hissetmektedirler. Higgins (1999: 89)'e göre ise, ölüm eğitimi bilinmeyen korkusunu ortadan kaldırmaya yardımcı olur, bir çocuğun ölüm hakkında konuşması için gereken zemini sağlamaktadır. Okul, ölümle ilgili gerçekler ve ahirete ilişkin fikirlerin tartışılmasından önce kayıp ve yas duygularını göz önünde bulundurarak, çocukların duygusal ihtiyaçlarını da karşılamakta, aynı zamanda ruhsal gelişim için bir fırsat sağlayabilmektedir.

Bu bağlamda ölüm döşegi sürecinde yaşananların pratik enformel bir ölüm eğitimi olduğu dile getirilebilir. Bu süreçte birçok insan ölümü farklı boyutlarıyla tecrübe etmektedirler. Vefat eden kişinin yakınları, akrabaların yanı sıra çocuklar ve torunlar da bu deneyimi yaşamaktadırlar. Ölümün gittikçe hastanelerde ve tıp merkezlerinde gerçekleşmesi insanların ona şahit olmalarının önünde önemli bir engeldir. Hâlbuki evde gerçekleşen ölümü, hayatın olağan sürecinde deneyimlemek onun travmatik olarak ortaya çıkmasını zayıflatacaktır. Dolayısıyla bu süreçte denetlenebilir nitelikten uzakta olmasına rağmen ölümün çocuklar için yaşamın olağan bir evresi olarak anlamlandırılması gelecek yaşamlarında onunla yüzleşmenin travmatik düzeyini düşürecektir. Ölüm döşegi ölümü hayatın içinde tutan önemli bir mekân olarak değerlendirilebilmektedir.

Sonuç olarak; ölüm olgusu kapsamında değerlendirilebilecek ölüm döşegi hali, ölüm döşeginde olma ya da ölüm döşegi çevresinde yaşanan ilişkiler bağlamında yürütülen araştırmada ölüme yüklenen anlam ile onun çerçevesinde oluşan değer ve faaliyetler arasında güçlü bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Kişiler ölümü bir manevi geçiş olarak değerlendirmektedirler. Bu geçişin huzurlu ve iyi bir şekilde gerçekleşmesi kolektif bir çabanın ürünü olacağı ve bu süreçte birçok statüden beklenen rollerin yerine getirilmesi gerekmektedir. Vedalaşma, uğurlanma ve helalleşme bu çabaların yerini bulduğu anlamına gelmektedir. Huzurlu bir veda için gerekli koşulların başında; bilhassa evlatların ölüm döşegi etrafında bulunması, Kur'an'ın okunduğu ve duaların yapıldığı bir ortamın var olması, vasiyetlerin yapılıp onaylatılması gelmektedir.

Araştırma alanında bulunan insanların çoğu kendi evlerinde ölmek istemektedir. Ölüm döşeginde ölmek evcilleştirilmiş iyi bir ölüm örneğidir. Ölüm tanıdık, hakikat olarak kabul edilmektedir. Ölümün gerçekleştiği mekân ve yerin muhataplar için oldukça önemli olduğu bu doğrultuda birçok vasiyet ve faaliyetin yapıldığı belirlenmiştir. Ölümün bir süreç boyunca yaşanmasında birçok kişi için pratik enformel bir eğitim olduğu sonucuna da varılmıştır.

Kaynakça / Reference

- Aksakal, E. (2019). Evcilleştirilmişten yasaklanmışa ölüm ve ölüm sosyolojisine dair. *Researcher*, 7(2), 77-93.
- Aries, P. (1976). *Western attitudes toward death: From the Middle Ages to the present*. Translated by: Patricia M. Ranum, London: Marion Boyars.
- Aries, P. (2004). Ölüm döşeginden mezara. Çev.: Bülent O. Doğan. *Cogito*, 40, 213-242.
- Bal, H. (2013). *Nitel Araştırma Yöntemi*. Isparta: Fakülte Kitapevi.
- Bar-Levav , A. (2018). *Death in Jewish life*. In, Burial and mourning customs among jews of europe and nearby communities, Edited by Stefan C. Reif, Andreas Lehnardt and Avriel Bar-Levav DOI 10.1515/9783110339185.3
- Barry, M. M. & Margaret M. (2000). Death education: Knowledge, attitudes, and perspectives of Irish parents and teachers. *Death studies*, 24(4), 325-333.
- Başok Diş, S. (2018). Modern bir teşebbüs: Ölümü inkâr ve ölümle mücadele. *Beytulhikme: An International Journal of Philosophy*, 8(1), 377-393.
- Creswell, J. W. (2003). *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Demir, S. T. (2017). Modernite ve ölüm: Açık erişimli ölüm döşeginden izole yoğun bakım ünitelerine beden ve ölmenin değişen yüzü. *Global Media Journal TR Edition*, 7(14), 190-202. DOI:10.1080/13576275.2010.482769
- Erbuğ, E. (20219). Ölüm sosyolojisi: Geleneksel ve modern toplumda ölümün toplumsal anlamları. *Toplum ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 8, 46-61. DOI:10.48131/jscs.1005591
- Güç, A. ve Sharafullina, A. (2016). Tibet Budizm'inde inanç esasları ve ölüm ötesi. *International Journal of Social Inquiry*, 9.2 57-88.
- Higgins, S. (1999). Death education in the primary school [1]. *International Journal of Children's spirituality*, 4(1), 77-90.
- Illich, I. (2004). Ölümüne karşı ölüm. *Cogito*, 40, 107-120.
- Kellehear, A. & Terry, L. (1989). Farewells by the dying: A sociological study. *OMEGA-Journal of Death and Dying*, 19(4), 275-292.
- Kellehear, A. (2007). *A social history of dying*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kızılabdullah, Ş. (2019). Pre and post-death rituals in Christianity: A phenomenological analysis. *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 117-135.
- Ko, E., Cho, S., Perez, R. L., Yeo, Y., & Palomino, H. (2013). Good and bad death: Exploring the perspectives of older Mexican Americans. *Journal of gerontological social work*, 56(1), 6-25.
- Levinas, E. (2021). *Tanrı, ölüm ve zaman*. Çev.: Işık Ergüden. İstanbul: Sel Yayıncılık.
- McNeil, J. N. (1985). Death education in the home parents talk with their children. *Issues in Comprehensive Pediatric Nursing*, 8(6), 293-313.

- Nerse, S. (2020). Kırsal alandaki yaşlıların ölüm yeri ve ölüm deneyimi arasındaki ilişki. *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi (SKAD)*, 6(13), 133-156.
- Payne, S. A., Langley-Evans, A. & Hillier, R. (1996). Perceptions of a 'good' death: A comparative study of the views of hospice staff and patients. *Palliative medicine*, 10(4), 307-312.
- Sağır, A. ve Aktaş, Z. (2020). Ölü beden yönetiminde dini mesleki bir form: Gassal. *Journal of Economy Culture and Society*, Özel Sayı (1), 269-289.
- Smith, R. (2000). A good death: An important aim for health services and for us all." *Bmj*, 320(7228), 129-130.
- Spronk, K. (2004). Good death and bad death in ancient Israel according to biblical lore. *Social Science and Medicine*, 58, 987-995.
- Strange, J.-M. (2015). *Ölmeye Tarihsel Yaklaşımlar*. İçinde, Ölme üzerine bir inceleme: Bireysel bütünlük, bedensel çöküş ve ruhsal dönüşüm. Ed.: Allan Kellehear. Çev.: Barış Zeren, 179-211. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Van der Geest, S. (2004). Dying peacefully: Considering good death and bad death in Kwahu-Tafo, Ghana. *Social science & medicine*, 58(5), 899-911.
- Wass, H. (2004). A perspective on the current state of death education. *Death Studies*, 28(4), 289-308. DOI: 10.1080/07481180490432315
- Yiğit, F. (2020). İslam filozoflarına göre ölümün mahiyeti. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(1), 717-741.
- Zimmermann, C. & Gary R. (2004). The denial of death thesis: Sociological critique and implications for palliative care. *Palliative medicine*, 18(2), 121-128.
- Zygmunt, B. (2000). *Ölümlülük, ölümsüzlük ve diğer hayat stratejileri*. Çev.: Nurgül Demirdöven. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.